

Синтаксична деривація у контексті синергетичної парадигми

Д. ФІЛОЛ. Н., ПРОФ. ВЕРЕМЧУК ЕЛЬДАР

План

1. Синтаксична деривація як синергетичний процес
2. Моделі синтаксичної деривації

1. Синтаксична деривація як синергетичний процес

- Синергетична парадигма переосмислює ключові поняття мовознавства.
- У фокусі – динамічність, самоорганізація, нестійкість мовної системи.
- Синтаксична деривація як універсальний спосіб утворення нового на базі вихідних структур

Походження терміна “деривація”

- Уведений **Є. Куриловичем** у I третині XX ст.
- Використовувався для опису **словотвірних відносин**.
- Два типи деривації:
 - **Лексична** — зміна лексичного значення.
 - **Синтаксична** — збереження понятійної тотожності при зміні синтаксичної функції

Розширення поняття деривації

- У сучасній лінгвістиці термін охоплює:
 - словотвір і словозміну;
 - трансформаційні відношення в синтаксисі;
 - формально-семантичну похідність текстів.
- **Дериваційний потенціал** мовних одиниць → рушійна сила розвитку мови.
- Мовна система = **динамічна, нестійка, еволюційна** структура.

Динаміка мовної системи

- Мова = єдність **процесу і стану, статички і динаміки**.
- Мовна динаміка — не лише історична зміна, а й **дериваційні переходи в синхронії**.
- Метод деривації у синтаксисі — **малодосліджений теоретично**, але перспективний.

Особливості синтаксичної деривації

- Має прихований характер: відбувається на глибинному граматичному рівні.
- Не пов'язана з лексичною семантикою.
- Реалізується в множині речень, наповнених різним лексичним змістом.
- Описується як «рух категоріального і граматичного значень»

Синергетичне бачення деривації

- Синтаксична деривація моделюється як **безперервний динамічний процес**, що пронизує всі рівні мови.
- У контексті синергетики — **система в розвитку, саморозвитку, самоорганізації**.
- Порівнюється з **голографічною парадигмою**:
За частиною можна відтворити динамічне ціле.

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ СИНЕРГЕТИКИ

Поняття

Визначення

Атрактор

Форма відносно стійкої організації процесів у відкритих нелінійних середовищах

Біфуркація

Стан системи перед вибором подальшого розвитку

Фрактал

Квазістійкий стан системи; ітераційний процес формоутворення

Що нового синергетика привносить у розуміння деривації?

- Категорії синергетики дозволяють по-новому осмислити **природу деривації**, зокрема синтаксичної.
- Дериваційне перетворення мовних структур має **фрактальний характер**.
- **Фрактальність** → самоподібність, багаторівневе повторення структурних моделей.

«Фрактальні блукання» у мовній системі

- Пізнання трактується як випадкові або фрактальні блукання.
- Фрактальні — ведуть систему до атрактора, тобто до патернів і макропорядків.
- Мовна система → рух від хаосу до впорядкованості під дією зовнішніх та внутрішніх чинників.

Синтаксична дериваційна парадигма

- Потребує вирішення питання про **варіанти та інваріанти речення**.
- **Інваріант** — спільний знаменник, що дозволяє:
 - зіставити варіанти,
 - виявити подібності та відмінності,
 - встановити зв'язки між ними (зокрема дистрибутивні).
- Мета: включити варіанти у **єдину парадигму**

Ядерна суб'єктно-предикатна структура

- У центрі — згорнута структура «предмет – ознака».
- Відображає зв'язок між **структурою думки і мовою**.
- Базується на філософському розумінні **предмета (субстанції)** як носія ознак.

Філософські витоки категорії “предмет – ознака”

- Фома Аквінський (слідом за Аристотелем):
 - властивості субстанції (якість, кількість, відношення тощо) = визначення предмета.
- Г. Гегель:
 - → якість невід’ємна від предмета.
- Сучасне тлумачення:
 - **Логічне:** річ — те, чому можна приписати властивість.
 - **Онтологічне:** річ — система якостей.

Мовне мислення як предметно-атрибутивний процес

- Дійсність відображається у мовній свідомості через предметно-атрибутивні зв'язки.
- Мовне мислення = розгортання ознак предмета у часі.
- Граматичний засіб цього зв'язку — суб'єктно-предикатна структура.

Інваріант і варіанти речення

- **Ядерна (згорнута) структура: Суб'єкт + Предикат.**
- **Розгорнута структура:**
 - → Атрибут — Суб'єкт — Предикат — Задієслівний член (обставина або додаток).
- **Інваріант — стабільність системи,**
Варіанти — гнучкість і виразність

Формула структурного інваріанта

► $Ma - S - Vx$

де:

- Ma – атрибутивний модифікатор суб'єкта,
 - S – суб'єкт,
 - Vx – предикативне дієслово (точка біфуркації).
- Залежно від семантики предиката, розгортання може відбуватися:
- до **об'єкта-додатка** (транзитивність),
 - до **предикатива** (неперехідність),
 - до **обставинного компонента**.
- Це забезпечує **дери́ваційний потенціал** речення та його варіантність.

Ядерна (Згорнута) Структура

Компонент

Суб'єкт (S)

Предикат (V)

Ядерна структура

Розшифровка

Вербалізує предмет думки (субстанцію).

Характеризує предмет думки — виражає дію, стан або ознаку.

Суб'єкт + Предикат — базова схема побудови висловлення.

Розгорнута Структурна Модель (Інваріант)

Умовне позначення

Ma

S

Vx

Задієслівний член

Розшифровка (за текстом)

Атрибутивний модифікатор суб'єкта.

Суб'єкт — вербалізує предмет думки (субстанцію).

Предикативне дієслово як точка біфуркації; зв'язок між **S** та **Vx** є рушійною силою розгортання структури.

Елемент розгорнутої структури атрибут – суб'єкт – предикат – задієслівний член; може реалізуватися як **обставина** або **додаток**.

Дериваційна Парадигма

Умовне позначення	Розшифровка
Cs	Предикатив — виражає граматичний центр висловлення (зв'язок суб'єкта з предикатом).
O	Об'єкт-додаток — позначає предмет, на який спрямована дія.
Ocomplex	Складний додаток — поєднання об'єкта з додатковими характеристиками чи залежностями.
Cd	Обставинний компонент — уточнює обставини дії (місце, час, спосіб тощо).
Md	Обставинний модифікатор — додатково деталізує або підсилює значення предиката чи клауза.
Clause	Клаузема — мінімальна предикативна одиниця, що виражає завершену думку в межах складного речення.
[]	Позначає можливе урізання попереднього або наступного компонента моделі.
(+) / (–)	Використовується для позначення позитивної / негативної форми дієслова відповідно.

Умовне позначення	Розшифровка
Ma	Атрибутивний модифікатор суб'єкта; уточнює або конкретизує його ознаки.
S	Суб'єкт — вербалізує предмет думки (субстанцію), носій ознаки або дії.
V / Vx	Предикат/предикативне дієслово — характеризує предмет думки; є точкою біфуркації, що зумовлює розгортання структури.
Cs	Предикатив — граматичний центр висловлення, що встановлює зв'язок між суб'єктом і предикатом.
O	Об'єкт-додаток — предмет, на який спрямована дія предиката.
Ocomplex	Складний додаток — поєднання об'єкта з додатковими характеристиками чи залежностями.
Cd	Обставинний комплемент — уточнює обставини дії (місце, час, спосіб, причину тощо).
Md	Обставинний модифікатор — додатково деталізує або підсилює значення предиката чи всього висловлення.
Clause	Клаузема — мінімальна предикативна одиниця, що виражає завершену думку (просте або складне речення).
[]	Позначає можливе урізання (еліпсис) попереднього або наступного компонента моделі.
(+) / (–)	Позначення позитивної / негативної форми дієслова відповідно.

Структурний інваріант речення:

- ▶ виражений ядерною предикацією: **Ma – S – Vx**,
 - ▶ де **Ma** – атрибутивний модифікатор суб'єкта;
 - ▶ **S** – суб'єкт;
 - ▶ **Vx** – предикативне дієслово як точка біфуркації.

Модель 1: [] S – Vx [] (урізання крайніх компонентів)

► Time flies.

Компонент	Функція у моделі	Приклад
[] (на початку)	Урізання початкового компонента; суб'єкт може бути опущений або контекстуально зрозумілий	—
S	Суб'єкт речення	Time
Vx	Предикативне дієслово; визначає основну дію	flies
[] (в кінці)	Урізання кінцевого компонента; об'єкт або модифікатор можуть бути опущені	—

2. Модель: Ma – S – Vx []

- 2.1 Ma – S – Vx (+) → *Good fame sleeps.*
- 2.2 Ma – S – Vx (–) → *Old love doesn't trust.*

Компонент	Функція у моделі	Приклад
Ma	Атрибутивний модифікатор суб'єкта; уточнює ознаки	<i>Good</i>
S	Суб'єкт; вербалізує предмет думки (субстанцію)	<i>fame</i>
Vx	Предикативне дієслово; характеризує суб'єкта, точка біфуркації	<i>sleeps</i>
[]	Урізання після дієслівної «гілки»; можливе опускання компонентів	—
(+)/(–)	Позитивна / негативна форма дієслова	<i>sleeps / doesn't trust</i>

3. Модель: $S = \text{Clause} - Vx []$

3.1. $S = \text{Clause} - Vx (+) \rightarrow$ Who breaks, pays.

3.2. $S = \text{Clause} - Vx (-) \rightarrow$ Who fears death lives not.

Компонент	Функція у моделі	Приклад
S	Суб'єкт речення; може бути складним або простим	Who
Clause	Підрядна або головна частина речення, що розкриває зміст	Who breaks
Vx	Предикативне дієслово, рушійна сила структури	pays / lives not
[]	Урізання після дієслівної «гілки»; можливе опускання компонентів	—
(+)/(−)	Позитивна / негативна форма дієслова	pays / lives not

Модель 4: [] Vx (еліпс суб'єкта)

- ▶ V (+) – Md → First think, then speak.
- ▶ V (–) – O – Md → Don't trouble trouble until trouble troubles you.

Компонент	Функція у моделі	Приклад
[]	Еліптичний суб'єкт; суб'єкт опускається, але зрозумілий із контексту	—
Vx	Предикативне дієслово; визначає динаміку та розвиток речення	think / speak / trouble
(+)/(–)	Позитивна / негативна форма дієслова	think / don't trouble
Md	Модифікатор або другорядний елемент, що уточнює дію	then speak / until trouble troubles you
O	Об'єкт; присутній у негативних конструкціях	trouble

Модель 5: [Ma] – S – Vx – Cs

- ▶ 5.1 [] S – Vx – Cs, e. g. *Appearances are deceptive*;
- ▶ 5.2. Ma – S – Vx – Cs, e. g. *Second thoughts are best*;
- ▶ 5.3. Ma1 – S1 – Ma2 – S2 – Vx – Cs, e. g. *Old friends and old wine are best*;

Компонент	Функція у моделі	Приклад
[Ma]	Атрибутивний модифікатор; уточнює ознаки суб'єкта, може опускатися	Old
S	Суб'єкт речення	friends / Appearances / thoughts
Vx	Предикативне дієслово	are
Cs	Комплемент/прикметниковий предикат; характеризує або оцінює суб'єкт	deceptive / best
Ma1 / Ma2, S1 / S2	Подвійні або складні модифікатори і суб'єкти для розширеної структури	Old friends / old wine

Модель 6: [Ma] – S – Vx – O

- ▶ 6.1. [] S – Vx – O, e. g. *Love conquers all*;
- ▶ 6.2. Ma – S – Vx – O, e. g. *One hand washes the other*;
- ▶ 6.3. Ma – S – Vx – Ocompl e. g. *The last drop makes the cup run over*;

Компонент	Функція у моделі	Приклад
[Ma]	Атрибутивний модифікатор суб'єкта; може опускатися	The last
S	Суб'єкт речення	Love / One hand / The last drop
Vx	Предикативне дієслово	conquers / washes / makes
O	Прямий об'єкт	all / the other / the cup
Ocompl	Комплексний об'єкт; включає додаткові уточнення або результат дії	the cup run over

Модель 7: [Ma] – S – Vx – Cd

7.1. **S – Vx – Cd**, e. g. *Might goes before right*;

7.2. **Ma – S – Vx – Cd**, e. g. *A new broom sweeps clean*;

7.3. **S1 – S2 – Vx – Cd**, e. g. *Muck and money go together*

Компонент	Функція у моделі	Приклад
[Ma]	Атрибутивний модифікатор суб'єкта; може опускатися	A new
S / S1 / S2	Суб'єкт або подвійний суб'єкт у складних конструкціях	Might / Muck and money / A new broom
Vx	Предикативне дієслово	goes / sweeps / go
Cd	Комплемент-стан; виражає стан або результат дії	before right / clean / together

Модель 8: [Ma] – S – Vx – Md

- ▶ 8.1. [] **S – Vx – Md**, e. g. *Actions speak louder than words*;
- ▶ 8.2. **Ma – S – Vx – Md**, e. g. *Ill-gotten goods never prosper*.

Компонент	Функція у моделі	Приклад
[Ma]	Атрибутивний модифікатор суб'єкта; може опускатися	Ill-gotten
S	Суб'єкт речення	Actions / goods
Vx	Предикативне дієслово	speak / prosper
Md	Модифікатор; уточнює або обмежує дію, результат чи обставину	louder than words / never

Модель 9: [Ma] – S – Vx – Clause

- ▶ 9.1. [] **S – Vx – Clause**, e. g. *Love creeps where it may not go*;
- ▶ 9.2. **Ma – S – Vx – Clause**, e. g. *The tall man suggested that we should go*;

Компонент	Функція у моделі	Приклад
[Ma]	Атрибутивний модифікатор суб'єкта; може опускатися	tall
S	Суб'єкт речення	Love / The man
Vx	Предикативне дієслово	creeps / suggested
Clause	Підрядна або головна частина речення, що розкриває зміст дії або думки	where it may not go / that we should go

Модель 10: [Ma] – S – Vx – Cs – Cd

- ▶ 10.1. [] **S – V (+) – Cs – Cd**, e. g. *All is fair in love and war*;
- ▶ 10.2. [] **S – V (–) – Cs – Cd**, e. g. *Man is not wise at all times*;
- ▶ 10.3. **Ma – S – V (+) – Cs – Cd**, e. g. *Every dog is a lion at home*;

Компонент	Функція у моделі	Приклад
[Ma]	Атрибутивний модифікатор суб'єкта; може опускатися	Every
S	Суб'єкт речення	All / Man / Every dog
Vx (+)/(–)	Предикативне дієслово у позитивній або негативній формі	is / is not
Cs	Комплемент/прикметниковий предикат	fair / wise / a lion
Cd	Комплемент-стан; уточнює або характеризує результат дії	in love and war / at all times / at home

Охоплення синтаксичної деривації

- ▶ Синтаксична деривація зачіпає не лише структурно-синтаксичний рівень, а й синтактико-семантичний.
- ▶ Однакові структурні формули речень не тотожні семантично.

Приклади

Речення	Суб'єкт	Об'єкт	Семантичні ролі
He has a car	He	a car	посесор – предмет володіння
He feels the pain	He	the pain	експерієнсер – предмет сприйняття
He plays the ball	He	the ball	агенс – предмет дії
He told the truth	He	the truth	мовець – предмет комунікації

Семантичні ролі та валентність дієслова

- Синтактико-семантична структура речення є основою для виділення варіантів.
- Зв'язок семантичних ролей аргументів зумовлений **валентністю предикатного дієслова**.
- Зміни в предикатній позиції спричиняють **ланцюгові зміни в реченні**.

Приклади

Речення	Суб'єкт	Об'єкт	Зміна ролей
He has a blue ball	He	a blue ball	посесор – предмет
He plays a blue ball	He	a blue ball	агенс – об'єкт дії
He sees a blue ball	He	a blue ball	експерієнсер – сприйняття

Синтаксична деривація – фрактальний процес

- Синтаксис є **фрактальним**: обмежена кількість структур → нескінченна кількість речень.
- Структури можуть **вкладатися одна в одну**, породжуючи речення будь-якої довжини.
- Кожне нове утворення (дериват) → основа для подальших змін.
- Дериваційний процес нагадує **фрактальне ітераційне “блукання” думки** по інтенсіональному просторі

Породження речень та структурні патерни

- Процес породження речень **по суті нескінченний** (генеративісти).
- В основі речення лежать **структури-патерни**.
- Обмеження довжини речення → **валентність дієслова**.
- Розширення речення → **структурні модифікації**:
 - атрибутивні
 - адвербіальні

Модифікації та нескінченність структури

- Модифікації дозволяють:
 - передавати **кількісно нескінченні атрибути** предмета (субстанції)
 - описувати **зв'язки та відносини** суб'єкта з іншими елементами дійсності
- Це виявляє **динамічний та всеохоплюючий характер дериваційних процесів.**

Синтаксична деривація – стабільність та варіативність

- Ядро інваріантної суб'єктно-предикатної структури забезпечує стабільність речення.
- Варіативність виникає через зміни семантичних ролей суб'єкта та об'єкта, керованих валентністю предикатного дієслова.
- Деривація поєднує структурно-синтаксичний та синтактико-семантичний рівні, формуючи похідні конструкції.

Фрактальність і динаміка мовної системи

- Обмежена кількість структур породжує нескінченну кількість речень (фрактальний характер).
- Кожен новий дериват може слугувати основою для подальших змін, демонструючи саморозвиток системи.
- Синтаксична деривація як фрактально-ітераційний процес відповідає синергетичній парадигмі і пояснює взаємозв'язок думки та мовного вираження.